

Slachtofferschap als rancuneus fantasieland

Bas van Stokkom

Populisten menen doorgaans dat daders een forse of langdurige straf verdienen. Volgens Joost Eerdmans – inmiddels Kamerlid namens JA21 – snakt ‘het niet-criminele deel van onze samenleving’ naar meer vergelding. De magistratuur lijkt daarentegen op ‘een soldaat die niet wil vechten’.¹ Populistische kruisvaarders redeneren doorgaans in zero-sum termen waarbij de belangen van slachtoffers en daders diametraal tegenover elkaar staan.² De zorg voor de dader zou minachting voor het slachtoffer betekenen terwijl een flinke straf er juist toe bijdraagt dat het slachtoffer innerlijke rust hervindt en de draad weer kan oppakken. De VVD-slogans ‘Meeleven met slachtoffers, niet met daders’ en ‘Meer straf en minder begrip voor criminelen’ geven die zero-sum logica goed weer. Dergelijke opvattingen weerklonken al eerder in de Engelse politiek. In 1993 stelde premier John Major het volgende (geciteerd in Drake & Henley, 2014: 144):

‘I would like the public to have a crusade against crime and change from being forgiving of crime to being considerate to the victim. Society needs to condemn a little more and understand a little less.’

Ook het onbeperkte spreekrecht dat in 2016 is ingevoerd in Nederland, heeft populistische trekken. Daarmee heeft het slachtoffer de mogelijkheid gekregen zich te uiten over bewijs, schuldvraag en de op te leggen straf. Mede daardoor is het strafproces in het teken van emotionaliteit komen te staan (Beunders, 2018). Criminoloog David Garland (2002) spreekt in dat verband over de privatisering van het strafrecht waarbij het vonnis meer en meer als een uitdrukking van loyaliteit aan het slachtoffer kan worden gezien. Slogans als ‘wij hebben levenslang’ verhogen de druk om onvoorwaardelijk loyaliteit te tonen. Dat kan ertoe bijdragen dat het slachtoffer en zijn ondersteuners onwillekeurig naar een zero-sum visie worden gedreven: hun welzijn zou bepaald worden door het leed dat de dader wordt toegevoegd. Zo bezien wordt van slachtoffers haast verwacht dat zij zich vastbijten in hun leedervaringen. Het is dan ook bijzonder moeilijk om vragen te stellen bij de ingrijpende gebeurtenissen die hun zijn overkomen, laat staan hun interpretaties tegen te spreken. Dat zou het leed dat hun is aangedaan relativeren (zie daarvoor Daems, 2019).

1 *Trouw* 16 december 2013.

2 Volgens criminoloog John Pratt (2007) bevat het populistische bestraffingsdiscours onder meer de volgende assumpties en vooroordelen: slachtoffers willen wraak en strenge straffen; criminelen hebben zelf gekozen voor misdaad; zij ontlopen hun gevangenisstraf of komen te vroeg vrij; het strafrechtelijke systeem identificeert zich te veel met criminelen: de schuldigen worden beschermd, onschuldigen krijgen geen aandacht; dat systeem is daarom medeplichtig aan misdaad (zie uitvoeriger Van Stokkom, 2013).

Filosofe Diane Enns betoogt in haar boek *The Violence of Victimhood* (2012) dat de identificatie met slachtoffers zo ver is voortgeschreden dat we hun wensen a priori zouden moeten respecteren. In deze studie – die handelt over gewelddadige groepsconflicten – betoogt ze dat slachtoffergroepen niet toekomen aan verantwoordelijkheid en probleemoplossing wanneer ze zich blijven fixeren op hun onschuld en lijden. Hoe de waardigheid van het slachtoffer erkennen en tegelijkertijd het geïdealiseerde beeld van onschuld relativeren? Dat is volgens Enns een van de belangrijkste uitdagingen waarmee we geconfronteerd worden. Haar antwoord luidt dat we de logica van het goede slachtoffer en de kwaadaardige dader zouden moeten doorbreken. Ook slachtoffers zijn wel eens dader, en vice versa, en in sommige conflictueuze contexten schakelen juist slachtoffers over op gewelddadig handelen (Enns, 2012: 10). Deze rolwisseling manifesteert zich het duidelijkst tijdens aanhoudende (etnische) groepstwisten en burgeroorlogen. Maar ook in relatief vredelievende samenlevingen kunnen onrechtgevoelens en constructies van (vermeend) slachtofferschap aanzetten tot rancuneuze en agressieve reacties.

De mogelijkheid dat slachtoffers over de schreef gaan, sluit bepaald niet aan bij het geïdealiseerde beeld van gedupeerden. De dichotomie van een perfect onschuldige en schuldige partij geeft een comfortabele indruk en bevestigt het geloof dat wie slachtoffer is geen dader kan zijn. Er lijkt dan ook een hardnekkig taboe te rusten op de erkenning dat vormen van daderschap meer dan eens voorkomen onder slachtoffers.

In deze bijdrage richt ik me op enkele valkuilen van het dichotome slachtoffer-daderdenken en op de doornige thematiek van conflicten waar slachtofferschap als identiteit wordt omarmd. Daarbij switcht de analyse vrijelijk van individueel naar collectief niveau van slachtofferschap en omgekeerd. Ik zet uiteen dat de cultivering van slachtofferschap een dynamiek van ‘noodzakelijke’ zelfverdediging en legitimering van geweld op gang kan brengen. Het Israëliësch-Palestijnse conflict is daarvan een markant voorbeeld. Israël ziet zich als slachtoffernatie bij uitstek en heeft een defensieve mentaliteit ontwikkeld die overal bedreigingen ziet. De obsessie met ‘nooit meer Auschwitz’ lijkt het land ongevoelig te hebben gemaakt voor dialoog. We zouden ons kunnen afvragen hoe we ons kunnen ontworstelen aan het dichotome beeld van het goede slachtoffer en de kwaadaardige dader. We zouden de tendens om slachtofferschap te idealiseren kunnen tegengaan en de verantwoordelijke rol van het slachtoffer in het publieke leven herwaarderen.

De misère van dichotoom slachtoffer-daderdenken

Het juridische framework van het strafproces suggereert dat slachtoffer en dader twee compleet verschillende soorten mensen moeten zijn, met de contrasterende morele karakters van ‘good guy’ en ‘bad guy’. Tussenliggende posities op dat spectrum lijken er niet toe te doen. Het strafrecht draagt hierdoor menigmaal bij aan vertekening, uitvergroting van verschillen en nodeloze polarisatie (Govier, 2015). In werkelijkheid zijn slachtofferschap en daderschap vaak inwisselbaar, bijvoorbeeld bij jonge mannen in subculturen, maar wellicht bij alle mensen die aanhoudend onder druk staan, zich moeten bewijzen of verweren, of weinig kansen heb-

ben vooruit te komen. Veel onderzoek heeft uitgewezen dat daders een hoger risico lopen om slachtoffer te worden dan niet-daders.³ Dat leert dat veel mensen in beide categorieën vallen en dadergedrag en slachtofferervaringen niet gereduceerd kunnen worden tot vaste posities.⁴ In de context van huiselijk geweld wordt vrouwen doorgaans onschuldig toegedicht en wordt de verantwoordelijkheid voor agressie als vanzelfsprekend bij mannen gelegd. Vergeten wordt dat achter bepaalde incidenten een veelvoud van wederzijds negatieve ervaringen schuilgaat. Soms zijn vrouwen medeplichtig aan de reproductie van patriarchale machtsrelaties (Brenner, 2013).

In de context van grootschalige, gewelddadige conflicten is de overlap tussen populaties van slachtoffers en daders evident. Daarbij doet zich de moeilijkheid voor dat het onduidelijk is wat precies als misdaad geldt en wie als slachtoffer of dader kunnen worden benoemd (Brants et al., 2013). In het post-genocidaire Rwanda ging de grote diversiteit van dadergedrag en slachtofferervaringen teloor door enkel de tweedeling Tutsi-slachtoffer en Hutu-dader te gebruiken (Hourmat, 2016). Mede om die redenen wordt de slachtoffer-daderdichotomie misleidend, polariserend en contraproductief genoemd (Govier & Verwoerd, 2004). De persoonlijkheidskenmerken en labels van ‘criminelen’ of ‘terroristen’ komen voorop te staan terwijl het er juist op aankomt vat te krijgen op politieke frameworks die als voorwaarde voor bruut geweld fungeerden.

Veel onderzoek is gewijd aan de rolwisseling tussen slachtoffer en dader in de context van aanhoudende, gewelddadige conflicten (Anderson, 2019; Jessee, 2022). Het klassieke beeld van fanatieke en kwaadaardige daders is inmiddels aanzienlijk bijgesteld: het gaat niet zozeer om overtuigingsdaders maar om ‘gewone mensen’ die weinig keuzen hebben, moreel verward zijn, weinig commitment tonen om moordopdrachten uit te voeren en proberen te overleven (Anderson, 2018). In menig opzicht vertonen zij slachtofferkenmerken. Ervaringen van mensen die betrokken zijn bij massamoord zijn veel complexer dan de dichotomie slachtoffer-dader suggereert. Zij kunnen beter als ‘complex political actors’ worden beschouwd waarbij de grenzen tussen de categorieën van slachtoffer, toeschouwer, hulpverlener en dader vervagen (Jessee, 2022; Bouris, 2007). Kindsoldaten, slachtoffers die gedwongen worden te moorden, zijn misschien het beste voorbeeld van een gemengde slachtoffer-daderstatus.

In haar onderzoek naar voormalige (para)militairen en FARC-strijders in Columbia lost Roxana Krystalli dat categorieprobleem op door streepjes tussen zelfstandige

- 3 Een risicovolle leefstijl is van invloed op de kans om zowel slachtoffer als dader te worden (Reep & Oudkerk, 2009). Risicofactoren als drugs- en alcoholgebruik en sociale netwerken in de straat- en schaduwconomie dragen daaraan bij. Mensen met veel sociale problemen op diverse terreinen zoals verslaving, conflicten binnen het gezin, slechte gezondheid en huisvesting zijn vaak nu weer dader en dan weer slachtoffer.
- 4 Dat er een overlap bestaat tussen populaties van slachtoffers en daders wordt in de criminologie reeds lang onderkend. Volgens Hans von Hentig – die ook wel als voorloper van de victimologie wordt beschouwd – kan het slachtoffer misdaad uitgelokt hebben en de dader motivatie bieden om tot misdaad over te gaan. Het slachtoffer geldt daarbij als ‘provocateur van zijn eigen lijden’. Ook wordt reeds lange tijd onderkend dat de ervaring van slachtofferschap de kans op later daderschap vergroot (zie Fattah, 1989; Schafer, 1967).

naamwoorden te plaatsen: slachtoffer-soldaat, slachtoffer-held, slachtoffer-dader. In één en dezelfde persoon huizen meerdere identiteiten. In die context is het 'goede slachtoffer' niet aan de orde en het is maar de vraag of zij erkenning als slachtoffer (zullen) verkrijgen. Een oud-strijdster zegt het duidelijk: 'In civil society in Columbia we cannot be feminists, we cannot be victims. We are contaminated by war' (Krystalli, 2021: 136).

De idealisering van het slachtoffer

Nils Christie (1986) omschrijft het 'ideale slachtoffer' paradigmatisch als een kleine, oude vrouw die pardoes door een boosaardige man wordt aangevallen en van haar portemonnee beroofd. De 'little old lady' is onschuldig, kwetsbaar, betrokken op verantwoordelijk gedrag en niet in staat om de belangen van de dader te bedreigen. Ze is deugdzaam, verdient aandacht en heeft recht op vergoeding. De dader daarentegen is slecht en verdient straf.

Die idealisering nodigt ertoe uit om onze sympathie en steun a priori aan het kwetsbare slachtoffer te schenken. Wanneer we het slachtofferrelaas aanhoren en doordringen raken van het ondervonden leed, ontstaat affiniteit en een gevoel van vertrouwen. Tegelijk benaderen we het slachtoffer met een slecht geweten en het onbehaaglijke gevoel dat iets verschuldigd is. De suggestie is dat we zijn verhaal moeten accepteren om hem niet opnieuw schade toe te brengen. Er bestaat dus sociale druk om je te identificeren met het slachtoffer en op voorhand loyaal te zijn. Anders gezegd, slachtoffers verdienen vanwege hun lijden onvoorwaardelijk respect. Hen kritiseren zou ongevoelig en beledigend zijn want dan zouden we het onrecht dat ze is aangedaan vergroten. In veel gevallen krijgen slachtoffers aldus een moreel en epistemisch geprivilegieerde positie toebedeeld die hen vrijwaart van kritiek (Govier, 2015: 68-69). Wanneer moreel gezag wordt verleend aan louter lijden, kan slachtofferschap immuniseren tegen nader onderzoek. Slachtoffers staan op een moreel voetstuk en kunnen aldus een besef ontwikkelen dat zij aanspraak maken op waarheid, schadevergoeding, hulp en steun.

Dat kan op zijn beurt een obstakel worden voor vrede. Want een onaantastbare morele status brengt met zich mee dat het slachtoffer niet verantwoordelijk zou zijn om de dialoog aan te gaan en afspraken te maken over het voorkomen van hernieuwde schade. Het slachtoffer zou genoeg kunnen nemen met een passieve rol en hoeft niet bij te dragen aan probleemoplossing (Govier, 2015).

Bij het voorgaande is het zaak slachtoffer en slachtofferschap van elkaar te onderscheiden. Terwijl je een slachtoffer van iets of iemand moet zijn, heeft slachtofferschap geen specifiek object. Het gekrenkte gevoel is kneedbaar zonder binding aan een specifiek incident of een dader. Slachtofferschap leent zich dan ook voor inflatoire betekenissen: iedereen kan zich slachtoffer voelen omdat hem (vermeend) onrecht is aangedaan, beklag daarover doen en hulp en steun zien te verkrijgen. Na een gewelddadig incident op school wordt voor alle scholieren slachtofferschap geclaimd en na een terroristische aanslag voelt haast iedereen zich 'Charlie'. Dat neemt uiteraard niet weg dat de slachtofferervaring als zodanig reëel en ingrijpend van aard kan zijn (Moussa, 2020).

Slachtofferschap en legitimering van geweld

Tijdens gewelddadige conflicten zien we een steeds terugkerend patroon van legitimering van geweld: de vijand vormt een fundamentele bedreiging voor het overleven van de eigen groep. Opvallend veel genocidairs geloven dat hun geen blaam treft, dat ze in de tang worden genomen door de vijandige groep en dat ze uit zelfverdediging de toevlucht tot geweld moeten nemen. Ook hebben ze het gevoel dat de eigen groep historische aanspraken kan maken op gebieden en bezittingen van de vijand (Noor et al., 2012; Anderson, 2018).

Sarah Jankowitz (2018) spreekt in dat verband over een ‘victim-perpetrator paradigm’, een perspectief waarbij de eigen leden worden geportretteerd als ‘de slachtoffers’ en kwaadwillende out-groups die verantwoordelijk worden gehouden voor het geweld, als ‘de daders’. Dat paradigma beschrijft hoe groepen beelden van slachtofferschap gebruiken om onschuld en morele superioriteit te claimen.

Vaak worden beelden van groot onrecht voor de geest gehaald, beelden die verwijzen naar onderdrukking in het verleden, waarbij het leed dat door de vijand is aangebracht sterk wordt uitvergroot. Herinneringen van beschamende en vernederende ervaringen, bekrachtigd door emotionerende verhalen en publieke rituelen, creëren identificaties die benut kunnen worden voor gewelddadige doeleinden. In dat verband spreekt Hans Boutellier (2019) over de identitaire razernij die wordt losgemaakt wanneer naties hun toevlucht nemen tot narratieven over gekrenkte trots en het ongedaan maken van een traumatisch verleden. We zien een cultuurpolitieke strijd waarin bewegingen, groepen en bevolkingsdelen zich vaak desperaat terugtrekken op hun eigen identiteit en conflicten met andere groepen nodig hebben om die identiteit te versterken. Op die manier ontstaat een giftig mengsel van identiteit, woede en de legitimatie daarvan in een slachtoffermoraal. Politieke elites spelen doorgaans een grote rol in het fabriceren van beschuldigingen en het opblazen van waargenomen bedreigingen ten einde de percepties van burgers te beïnvloeden. Een voorbeeld hiervan is de genocide in Rwanda. Volgens Mahmood Mamdani – auteur van *When Victims Become Killers* (2001) – gaat het hierbij om racialisering van politieke identiteiten. De Tutsi’s werden geframed als een vreemd ras en vreemde overheersers. Het Hutugeweld werd geïnterpreteerd als zelfbescherming, en dus moreel legitiem. Deze omkering van slachtofferschap is een van de kernpunten in genocidale propaganda (Anderson, 2018: 175; zie ook Balorda, 2021).⁵ Om deze redenen wordt slachtofferschap wel gezien als een essen-

5 Ervin Staub vat deze omkering bondig samen: ‘Victimized groups are more likely to respond to threat with violence. Feeling insecure, their self vulnerable, and perceiving the world as a dangerous place, they experience threat as more intense than it is. They are more likely to engage, therefore, in aggression which they see as defensive.’ (geciteerd in Waller, 2007: 203).

tieel conflictversterkend geloof dat geweld rechtvaardigt (Markiewics & Sharvit, 2020).⁶

In zijn studie *Dangerous Victims* (2008) gaat Garrath Williams dieper in op de opbouw van een zelfverkozen slachtofferidentiteit. Die identiteit versterkt de tendens van mythevorming, de ontwikkeling van perverse prikkels om vijanden te beschadigen en het afschuiven van verantwoordelijkheid. Kenmerken van het 'gevaarlijke slachtoffer' zijn volgens Williams zichtbaar bij de agressie van Servische strijdkrachten tegen de Albanese meerderheid in Kosovo, en de gewelddadige bezetting van Palestijnse gebieden door Israël. Historische gebeurtenissen die duiden op knechting en vervolging van de eigen groep worden tot verhalen gekneed over een overlevingsstrijd. Het gaat om de overdracht van 'gekozen trauma's' (Volkan, 2001) die eenheid suggereren (en interne machtsverschillen wegmoffelen), actuele gebeurtenissen binnen dat gedramatiseerde beeld plaatsen en communicatie met andere groepen verhinderen.⁷ De (etnische) groep ontwikkelt aldus een taal van morele superioriteit en zich vrijpleiten van schuld: voor elke beproeving of tegenslag kan wel een vijand of dader worden geïdentificeerd die verantwoordelijk is. 'Kijk wat ze hebben gedaan.' 'We worden altijd verkeerd begrepen.' Verzoenende gebaren van de tegenpartij kunnen zelfs de vorm aannemen van een existentiële bedreiging. Aldus kan zich een 'siege mentality' ontwikkelen, 'het tragische bewustzijn dat de natie alleen staat in de wereld' (Bar-Tal, 2000: 101). Het gaat om een collectieve gemoedstoestand waarbij mensen geloven dat hun groep wordt aangevallen of onderdrukt en dat bescherming tegen allerlei kwade bedoelingen geboden is. In termen van Williams (2008: 88):

'If the whole world is against you, it is plainly nonsensical to abide by international norms. These are the attractions of self-righteousness, of absolutism in advance, of power without responsibility.'

Het voorgaande kan inzichtelijk gemaakt worden met de slachtofferidentiteiten die kenmerkend zijn voor Israël en de Palestijnen. Daartoe keren we opnieuw naar *The Violence of Victimhood* van Diane Enns.

6 Volgens politiek theoreticus Paul Hollander (2009) vormt het concept van collectieve zelfverdediging de rode draad van legitimering van politiek geweld. De nazi's zeiden dat ze zich dodelijk bedreigd voelden door de joden. Communistische regimes creëerden en maakten gebruik van een mythische vijand die verschillende gedaantes kon aannemen: de voormalige partijelites, de kerk, rijke boeren, enz. Islamitische terroristen menen dat ze bedreigd worden door een aanval van 'ongelovigen'. Zelfverdediging heeft steeds de functie het gebruik van geweld te rechtvaardigen en respectabel te maken. Alle agressors eisen de status van slachtofferschap op, al is het maar dat de vijand de landsgrens zou hebben geschonden.

7 Studies over 'victimhood nationalism' beschrijven eenzelfde soort ontwikkeling. Jie-Hyun Lim (2010) omschrijft dat nationalisme als een collectief bewustzijn van traumatische herinneringen op grond waarvan een status van slachtofferschap wordt geclaimd. Die verbeelding van slachtofferschap wordt overgedragen naar volgende generaties en kan gewelddadig handelen ten opzichte van andere groepen rechtvaardigen.

Het Israëliisch-Palestijns conflict

De gewelddadige conflicten tussen Israël en de Palestijnen laten zien dat de politieke slachtofferidentiteiten van beide bevolkingsgroepen buitengewoon giftig zijn. Beide kanten verwoorden een superieure claim op slachtofferschap en op waarheid (Enns, 2008: 12). Aan beide zijden zien we de kwalijke gevolgen van dat wereldbeeld, inclusief de roep om wraak. Volgens Enns is de impasse waarin dat conflict terecht is gekomen grotendeels te wijten aan de morele macht van slachtofferidentiteiten, die hun mede door derde partijen – veelal westerse landen en organisaties – is verleend. Die derde partijen zijn onwillig de misdaden van groepen die zich als slachtoffers opwerpen, te veroordelen, vaak omdat ‘wij’ ‘slechte imperialisten’ zijn geweest en de werkelijke aanstichters waren van het conflict. We hebben aldus de neiging het geweld te immuniseren voor morele afkeuring, of het nu gaat om massale vergeldingsacties of zelfmoordaanslagen (Enns, 2012: 40-41). We zijn daarbij geneigd Israël eerder de hand boven het hoofd te houden. Enns (2012: 52) zegt daarover:

‘The fear of offending Jews and appearing anti-Semitic stifles moral judgment and promotes a complicit silence. There appears to be no corresponding fear of offending Palestinians and attendant worries about anti-Arab sentiment.’

Israëliërs verkeren volgens Enns in de grip van de geschiedenis, niet in staat om aan de ‘gevangenis van het wereldbeeld van slachtoffers’ te ontsnappen. Die visie dwingt tot opvattingen als ‘de hele wereld is tegen ons’ en ‘iedereen haat ons’, waarop vervolgens teruggegrepen wordt naar het alibi van zelfverdediging. De obsessie met ‘nooit meer Auschwitz’ en de voortdurende confrontatie met het horrorbeeld van massale slachting en vernietiging, lijkt Israël ongevoelig te hebben gemaakt voor kritiek en het aangaan van een dialoog met anderen.

Het land houdt onverkort vast aan het beeld van een slachtoffernatie. Israëliërs, zo betoogt Enns, moeten wel geloven dat zij het slachtoffer zijn om de bezetting van Palestina voort te zetten. De obsessieve herdenking van het joodse slachtofferschap heeft een groot deel van de Israëliische bevolking blind gemaakt voor de positie van het land in de wereld en een redelijke oplossing voor het conflict verhinderd. Journalist Seumas Milne⁸ spreekt in dat verband over een ‘myopic fantasy land’ waarin de bezetting, de West Bank, vluchtelingenkampen, de illegale muur, schending van VN-resoluties en routinematige moordaanslagen worden ontkend. Kortom, de absolute slachtoffer-daderlogica saboteert iedere poging om duidelijk te maken dat zelfverdediging niet aan de orde is en beide partijen te vragen verantwoordelijk te handelen. Tijdens politieke discussies worden de twee kampen meegezogen in ‘een haast onweerstaanbare competitie om de ultieme slachtofferstatus’ (Enns, 2012: 60).

Enns laat ook de gerenommeerde Israëliische auteur David Grossman aan het woord. In *Writing in the dark* (2008) schrijft hij over de wanhoop in beide kampen die gevangen zitten in hun eigen waandenkbeelden. Hij spreekt over ‘our most du-

8 Seumas Milne, Israel and the west will pay a price for Gaza’s bloodbath, *The Guardian* 8 January 2009.

bious talent' om slachtoffer te zijn. De tendens in Israël is om de realiteit te bezien vanuit de mindset van de survivor die situaties waarin hij verkeert primair in termen van vrees, bedreiging en wantrouwen definieert. De survivor 'is therefore tragically fated to make his anxieties and nightmares come true time and time again' (Enns, 2012: 93).

Volgens Enns wordt de eigen kwetsbaarheid retorisch uitvergroet, terwijl veiligheid een alles verterend verlangen wordt. Slachtofferschap is dus bepaald niet politiek onschuldig. Zijn morele kracht is dwingend en kan een immense vergeldingsdrang losmaken. Kenmerkend is de constructie van een veelvoud aan defensieve rechtvaardigingen (leidend tot onder meer het afschuiven van verantwoordelijkheid en het belemmeren van herstel en het opbouwen van vertrouwen). Dat mentale frame is altijd klaar voor de aanval, ziet overal bedreigingen, en als er geen vijanden zijn, worden die wel uitgevonden.

In dit hardnekkige conflict, benadrukt Enns, zijn de categorieën van slachtoffer en dader gereificeerd, en wel zodanig dat onschuld en schuld worden gezien als zuivere, discrete en onvergelykbare categorieën. De constructie van het zuivere slachtoffer draagt aldus bij aan een 'blame game'. Voor prospectieve verantwoordelijkheid – nagaan wie kan bijdragen aan het herstellen van vrede, lenigen van nood en draaglijker maken van het leven – is geen plaats. Niettemin lijdt het volgens Enns geen twijfel dat op Israël een grotere verantwoordelijkheid voor verandering rust, omdat de Israëlische regering veel meer macht heeft om toekomstige verhoudingen vorm te geven (Enns, 2012: 50).

Het voorgaande maakt duidelijk dat de mythe van een bedreigde identiteit gemakkelijk kan ontvlammen in gespannen politieke situaties. Het geweld van zelfverdediging zou gerechtigd zijn omdat het noodzakelijk en onvermijdelijk is, een laatste redmiddel. Enns zet uiteen dat in die context de slachtofferidentiteit in het vaarwater komt van machtspolitiek: er is geen keuze, morele overwegingen zijn zinloos. De ideologie van zelfverdediging opent dan ook geen wegen voor conflictbeheersing. Integendeel, het is een aanmoediging voor verdere terreur (Enns, 2008: 42-45).

Het verantwoordelijke slachtoffer

Tijdens hoogoplopende collectieve conflicten – en in de nasleep ervan – valt haast niet te ontsnappen aan de dwang die van bedreigde groepsidentiteiten uitgaat. Rudimentaire vormen van die 'gekozen trauma's' zien we ook terug bij individuele slachtoffers. Zo verhaalt psychotherapeut Anton Hafkenscheid (2005) over een tirannieke *child survivor* die zijn slachtofferschap mobiliseerde vanuit een 'zorgvuldig gekoesterde voorrechtspositie'. Zijn vrouw en kinderen gingen jaar in jaar uit gebukt onder dat slachtofferschap. Het lukte niemand de man bewust te maken van zijn destructieve handelen. Jolande Withuis heeft in *Erkenning* (2002) laten zien welke psychische dwang kan uitgaan van gecultiveerd slachtofferschap. Je mag iemand die iets vreselijks heeft meegemaakt niet in de steek laten, onvoorwaardelijke loyaliteit zou geboden zijn. 'Waar empathie gepast zou zijn, wordt identificatie met de particuliere verklaringmythe van slachtoffers gevraagd – en

vaak geleverd' (2002, 241). Zij voegt eraan toe dat slachtofferschap, vaak gebaseerd op een duister traumatisch verleden, waarheidsvinding kan immuniseren. De beleving drukt de feiten weg en daarmee krijgen fantasieën en leugens vrij spel.

Als het slachtoffer zich helemaal vastbijt in zijn gekwetste rol kan slachtofferschap een valstrik worden. Machteloosheid en 'lijden' nemen het hele leven over. Verwacht wordt dat naasten en hulpverleners dat gemoed bevestigen en niet twijfelen aan de oprechtheid ervan. Vaak gaat dat gepaard met het geloof dat de misdaad onherstelbaar is en de verantwoordelijkheid van de dader absoluut (Van Stokkom, 2019).

De slachtofferidentiteit wordt gevaarlijk wanneer toespelingen op leed macht gaan uitoefenen in de publieke opinie. Slachtofferwensen en -gevoelens kunnen in de politieke arena gekaapt worden en voor de kar van wrekende gerechtigheid worden gespannen. De retoriek van strafpopulisten is daarvoor illustratief. Het uitventen van frasen als 'wij zijn woedend' en 'wij hebben levenslang' voedt wij-zijdenken, belemmert een redelijke discussie en is een aanmoediging de mantra van 'never forget' te omarmen.

We zouden de tendens om a priori steun te geven aan de wensen van slachtoffers ter discussie kunnen stellen. Wanneer we slachtoffers niet willen belasten met vragen over het gebeurde en de impact ervan, houden we ze gevangen in hun privéleven. Dat is niet in hun belang. Bovendien kunnen we vraagtekens plaatsen bij de overtuiging dat slachtoffers gevrijwaard moeten blijven van publieke verantwoordelijkheden. Ook dan komt het beeld van passieve en lijdzame mensen voorop te staan en raakt de vraag hoe onrecht bestreden kan worden uit zicht. Zoals Diane Enns uiteenzet, het vasthouden aan een passieve rol kan ten koste gaan van publieke belangen zoals conflictoplossing en de preventie van sociale problemen. Het prospectieve aspect van verantwoordelijkheid – en daarmee de zorg voor rechtsstatelijke normen – wordt buitenspel gezet.

Gelukkig zijn er veel slachtoffers – ook wanneer zij getroffen zijn door een pijnlijke gebeurtenis – die een actieve rol op zich willen nemen. Dat blijkt onder andere uit hun bereidheid te participeren in hulporganisaties, dialogogroepen en herstelgerichte projecten.⁹ Deelname van slachtoffers aan herstelrechtelijke ontmoetingen laat zien dat ze belang hechten aan conflictoplossing en gedragsverandering bij de dader.

Voor het spreekrecht ligt dat ingewikkelder. De mogelijkheid bestaat dat slachtoffers louter hun eigen emoties en behoeften verwoorden en als privépersoon een verklaring afleggen, zonder rekening te houden met andere (publieke) belangen. Dat neemt niet weg dat veel slachtoffers tijdens hun verklaring laten zien dat zij zich verantwoordelijk voelen voor de veiligheid van anderen. Voor sommigen is de bescherming van potentiële toekomstige slachtoffers de belangrijkste motivatie om gebruik te maken van het spreekrecht (Kennedy, 2020: 143). Dat geeft aan dat deze slachtoffers tijdens de strafzitting hun ervaringen ook vanuit een 'wij'-kant vertolken, niet enkel vanuit hun private belangen. Dat is belangrijk, want het verwoorden van louter onberedeneerde wensen en voorkeuren zou snel op weerstand stuiten. In de rechtszaal wordt immers verwacht dat participanten redelijke argu-

9 Zie de bijdrage van Eva Willems en Mijke de Waardt in dit nummer.

menten naar voren brengen die toehoorders kunnen accepteren (Kennedy, 2020: 146-150).

Kortom, we zouden de tendens dat slachtoffers zich vastklampen aan een passieve en lijdzame identiteit moeten zien te keren. Zoals Diane Enns in haar studie onderstreept: dat is een groot publiek belang. Wanneer we het handelend vermogen van slachtoffers herontdekken, kunnen we de neiging om slachtofferschap te cultiveren eerder loslaten.

Literatuur

- Anderson, K. (2018). *Perpetrating Genocide. A Criminological Account*. Abingdon: Routledge.
- Anderson, K. (2019). The Margins of Perpetration. Role Shifting in Genocide. In A. Smeulers et al. (eds.), *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, Evidence* (pp.132-152). Oxford: Oxford University Press.
- Balorda, J. (2021). The role of past victimization in genocidal mythologies. Bosnian and Rwandan experiences. In Y. Eski (ed.), *Genocide and Victimology* (Victims, Culture and Society). Routledge Taylor & Francis Group.
- Bar-Tal, D. (2000). *Shared Beliefs in a Society*. Thousand Oaks CA: Sage.
- Beunders H. (2018). *Hoeveel recht heeft de emotie? Over straffen in de slachtoffercultuur*. Amsterdam: Amsterdam Uuniversity Press.
- Bouris, E. (2007). *Complex political victims*. Bloomfield, CT: Kumarian Press.
- Boutellier, H. (2019). Identitaire razernij. Een actuele sociologie van slachtofferschap. In B. van Stokkom (red.), *Genoegdoening & redelijkheid. Over de grenzen van slachtoffer-emancipatie* (pp. 15-28). Den Haag: Boom criminologie.
- Brants, C., Brants, K. & Gould, L. (2013). Communicating the ICC: Imagery and Image Building in Uganda. In C. Brants, A. Hol & D. Siegel (eds.), *Transitional Justice: Images and Memories* (pp. 143-160). Farnham: Ashgate.
- Brenner, A. (2013). Resisting Simple Dichotomies: Critiquing Narratives of Victims, Perpetrators, and Harm in Feminist Theories of Rape. *Harvard Journal of Law & Gender*, 36(2), 503-568.
- Christie, N. (1986). The ideal victim. In E. Fattah (ed.), *From crime policy to victim policy* (pp. 17-30). Basingstoke: Macmillan.
- Daems, T. (2019). De vreemdeling van Albert Camus en de emancipatie van het slachtoffer. In B. van Stokkom (red.), *Genoegdoening & redelijkheid. Over de grenzen van slachtoffer-emancipatie* (pp. 29-46). Den Haag: Boom criminologie.
- Drake, D.H. & Henley, A.J. (2014). 'Victims' Versus 'Offenders' in British Political Discourse: The Construction of a False Dichotomy, *The Howard Journal*, 53(2), 141-157.
- Enns, D. (2012). *The violence of victimhood*. University Park: The Pennsylvania State University Press.
- Fattah, E.A. (1989). Victims and Victimology: The Facts and the Rhetoric. *International Review of Victimology*, 1, 43-66.
- Garland, D. (2002). The Cultural Uses of Capital Punishment. *Punishment & Society*, 4(4), 459-487.
- Govier, T. (2015). *Victims and Victimhood*. Peterborough: Broadview Press.
- Govier, T. & Verwoerd, W. (2004). How not to polarize 'victims' and 'perpetrators'. *Peace Review*, 16(3), 371-377.
- Hafkenscheid, A. (2005). Anti-therapeutische effecten van het weggepoetste ouderschap bij slachtoffers. *Cogiscope: tijdschrift over gevolgen van oorlog en geweld*, 1(3), 30-39.

- Hollander, P. (2009). Contemporary Political Violence and its Legitimation. *Society*, 46, 267-274.
- Hourmat, M. (2016). Victim-Perpetrator Dichotomy in Transitional Justice: The Case of Post-Genocide Rwanda. *Narrative and Conflict: Explorations in Theory and Practice*, 4(1), 43-67.
- Jankowitz, S. (2018). Intergroup struggles over victimhood in violent conflict: The victim-perpetrator paradigm. *International Review of Criminology*, 24(3), 259-271.
- Jessee, E. (2022). On the Margins: Role-Shifting in Atrocity Crimes. In B. Holá et al. (eds.), *The Oxford Handbook of Atrocity Crimes* (pp. 329 -350). Oxford: Oxford University Press.
- Kennedy, J.C. (2020). *Public Wrongs and Public Reason: Criminal Sentencing in a Deliberative Democracy*. Thesis, Faculty of Law, McGill University, Montréal.
- Krystalli R.C. (2021). Narrating victimhood: dilemmas and (in)dignities. *International Feminist Journal of Politics*, 23(1), 125-146.
- Lim, J.-H. (2010). Victimhood Nationalism in Contested Memories: National Mourning and Global Accountability. In A. Assmann et al. (eds.), *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories* (pp. 138-162). Palgrave Macmillan.
- Mamdani, M. (2001). *When Victims Become Killers: Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton: Princeton University Press.
- Markiewicz, T. & Sharvit, K. (2020). When Victimhood Goes to War? Israel and Victim Claims. *Political Psychology*, <https://doi.org/10.1111/pops.12690>.
- Moussa, E.S. (2020). *On Victimhood: Conceptual Challenges*. Research Article, Bournemouth University.
- Nagy, R. (2008). Transitional Justice as Global Project: critical reflections. *Third World Quarterly*, 29(2), 275-289.
- Noor, M. et al. (2012). When Suffering Begets Suffering: The Psychology of Competitive Victimhood Between Adversarial Groups in Violent Conflicts. *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), 351-374.
- Pratt, J. (2007). *Penal populism*. Londen/New York: Routledge.
- Reep, C. & Oudhof, K. (2009). Wie kwaad doet, kwaad ontmoet? Over de samenhang van slachtofferschap en daderschap. *Tijdschrift voor Criminologie*, 51(3), 228-245.
- Schafer, S. (1967). The Victim and His Functional Responsibility, *Criminology*, 5(3), 25-29.
- Stokkom, B. van (2013). Mediaschandalen en punitief populisme. *Strafblad*, 11(5), 371-380.
- Stokkom, B. van (2019). Genoegdoening. Tussen punitieve verlangens en publieke redelijkheid. In B. van Stokkom (red.), *Genoegdoening & redelijkheid. Over de grenzen van slachtofferemancipatie* (pp. 135-161). Den Haag: Boom criminologie.
- Volkan, V.D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79-97.
- Waller, J. (2007). *Becoming Evil. How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford: Oxford University Press.
- Williams, G. (2008). Dangerous Victims: On Some Political Dangers of Vicarious Claims to Victimhood, *Distinktion*, 17, 77-95.
- Withuis, J. (2002). *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. Amsterdam: De Bezige Bij.